

УДК 34(477.75)«1918/1920»

Велігодський Д. В.

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Входження України у нове тисячоліття як суверенної демократичної держави супроводжується осмисленням досвіду становлення української державності – в її інституційному та ідеологічному вимірах. Проте це осмислення ускладнене низкою суб'єктивних і об'єктивних чинників. Певною мірою ці проблеми стосуються такої теми, як державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.

Дослідження державотворчих процесів в Україні у період національно-визвольних змагань та громадянської війни, зокрема державного будівництва в Криму у 1918 – 1920 рр., є важливою історико-правовою проблемою, з'ясування якої надає певний науковий матеріал для визначення напрямків адміністративної реформи, яка повинна мати цілісний, системний характер, включаючи взаємопов'язані зміни завдань, методів та форм управління, стилю роботи його апарату та кадрового забезпечення.

Історико-правове вивчення зазначеної проблеми дозволяє наблизитися до вирішення комплексу питань, пов'язаних з виявленням загальних тенденцій в розвитку інститутів управління та самоврядування, а в більш широкому плані – зі становленням та перспективами розвитку громадянського суспільства.

Історію вивчення зазначеної проблеми можна поділити на три періоди, що пов'язані як із суспільно-політичною ситуацією в країні, так і з розвитком історико-правової науки: 1) 1920 – 1940-ті рр.; 2) 1950 – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. Вони вирізняються спрямованістю досліджень, колом питань, на яких більше зосереджували увагу автори, джерельною базою і, безумовно, загальними підходами, що визначалися розвитком історико-правової думки та суспільно-політичними умовами. Ця тема знайшла відображення в радянській, пострадянській, зарубіжній історіографії та публікаціях російського зарубіжжя.

Невід'ємною частиною радянської концепції антикомуністичних державних утворень 1918 – 1920 рр. був аналіз соціального складу й політики Білого руху, ролі окупаційних військ у становленні Білих урядів, зроблений В. Леніним [1, с. 44-63; 2, с. 67-71; 3, с. 34-36], котрий визначив їх як буржуазні, націоналістичні, тобто ідеологічно ворожі. Тому радянська історіографія негативно оцінювала не лише результати діяльності цих урядів, а й державотворчі процеси у зазначений період взагалі.

Одними з перших досліджень, у яких порушувалася наша проблема, були праці радянських правознавців, істориків, політиків, партійних, державних та громадських діячів. Вони заперечували наявність творчих елементів у військово-політичних, державних структурах антибільшовицьких урядів, їх оцінки діяльності мали негативний пропагандистський характер [4].

У першій половині 20-х рр. активно діяло військово-наукове товариство Академії Генерального штабу РСЧА, зусиллями якого в науковий обіг була введена досить значна кількість документів з історії громадянської війни, у тому числі з теми статті. За підрахунками автора, в цей період із воєнної історії громадянської війни було опубліковано 260 книг і статей: про боротьбу на фронтах громадянської війни – 186, щодо розгрому А. Денікіна – 18, із них книг – 6. У загальних публікаціях відсоток праць про “денікінщину” становить 9,6%. Вони мають, в основному, мемуарний характер, а книги й статті про діяльність політичного режиму П. Врангеля становлять лише 2,3%. Ще менше публікацій присвячено діяльності другого Крайового уряду С. Крима, що свідчить про незадовільний стан розробки цієї проблеми.

Ситуація трохи змінилася на краще з другої половини 20-х рр. У цей період появились перші наукові праці з проблем державного будівництва на кінцевому етапі громадянської війни. М. Фрунзе, М. Тухачевський, М. Какурін, Ю. Гравіцький у своїх публічних виступах, статтях і монографіях торкалися оцінки реального співвідношення військових сил, спроб, зроблених генералами А. Денікіним та П. Врангелем, реорганізувати армію і тил, помилок, допущених відносно Білої армії командуванням 13-ої армії Південно-західного фронту [5].

Серед них чільне місце займає праця М. Какуріна “Как сражалась революция”. Автор вперше показує структуру та політичну діяльність денікінського уряду, різних політичних груп у таборі білих, стосунки Алексеєва, Корнілова, Денікіна. Характерно, що М. Какурін намагається зберегти об’єктивність, уникає ярликів, які були модними тоді. Але досить цінна інформація розпорошена по всій роботі. Вона має більше констатуючий, ніж аналітичний характер. Тим більше, що М. Какурін, концентрує головну увагу на воєнних аспектах громадянської війни, про що, по суті, свідчить назва фундаментальної двотомної монографії. Книга талановитого історика, який трагічно загинув в роки сталінських репресій, на думку автора, не втратила актуальності й сьогодні [6].

Важливе значення для розуміння політичної діяльності А. Денікіна має робота Д. Кіна “Деникинщина” [7]. Автор ввів у науковий обіг новий довідковий матеріал, проаналізував із більшовицьких позицій соціально-політичну суть “денікінщини”, показав генезис політичного режиму А. Денікіна, а також фрагменти з історії Добровольчої армії.

Слід згадати також праці А. Бутецького, А. Болдиря, В. Оболенського, Г. Немировича-Данченка, П. Хвойнова, присвячені історії політичного й державного будівництва в Криму в період діяльності П. Врангеля і його уряду, зокрема в підготовці та проведенні аграрної реформи [8]. У зазначених працях використана достатньо широка фактографія, але вони мають і певні вади: їм притаманна певна ідеалізація, описовість подій, суб’єктивність в оцінках та вузькість джерельної бази.

Низку змістовних праць проблемам аграрного законодавства уряду ЗСПР присвятив О. Гуковський. Із залученням широкого кола джерел на сторінках періодичних видань він здійснив аналіз діяльності Управління землеробства й землеустрою. О. Гуковський виявив внутрішні суперечності політики генерала П. Врангеля: прагнення “утихомирити село” й “реставраційні претензії поміщиків”,

внутрішньокласові суперечності землевласників “напівфеодального типу” й “напівбуржуазних” поміщиків; автором наголошувалося на впливі союзників на весь курс реформ уряду Півдня Росії, проводився аналіз аграрної політики уряду генерала П. Врангеля як етапу в розв’язанні земельної кризи Росії початку ХХ ст.

Показове прагнення істориків 20-30-х рр. І. Мінца, С. Піонтковського оприлюднити документальні джерела, що характеризують діяльність антибільшовицького уряду ЗСПР, зроблене на сторінках журналу “Красный архив” [9]. Низка монографічних досліджень розкриває характер взаємодії урядів С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля й органів місцевого самоврядування, професійних спілок, підприємців, представників торговельно-промислової буржуазії, сутність економічної політики, зокрема динаміку зростання прожиткового мінімуму та заробітної платні робітників, службовців, офіцерів [10].

У праці М. Бененсона “Економічні нариси Криму” (Сімферополь, 1919 р.) наводиться аналіз даних статистичного бюро Таврійського губернського земства, досліджуються фінансово-економічні й політичні процеси. Взаємозв’язок внутрішньої і зовнішньої політики уряду ЗСПР, суперечності національних інтересів і політичної кон’юнктури знайшли відображення у статтях З. Будкевича, М. Ковальова, І. Сеймовича, Я. Слацова, Я. Шипова. У них подано узагальнений виклад діяльності Кримських органів військово-адміністративного управління головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна, кримської державної розбудови барона П. Врангеля, але вони були перевантажені цитатами періодичних видань, тенденційно й категорично оцінювали правові сторони перетворень [11].

Разом з тим, об’єктивний аналіз вітчизняної історіографії дає змогу стверджувати, що основою сучасного вивчення проблем функціонування уряду Півдня Росії стали монографії, збірники, статті, колективні праці науковців 20-х – початку 30-х рр. [12].

В умовах утвердження авторитарних тенденцій та їх еволюції в бік авторитаризму до висвітлення питань внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Ради при головнокомандувачеві ЗСПР спонукали відкриті переслідування вчених. Тому розширити джерельну базу своїх досліджень науковці не могли, оскільки всі матеріали, які стосувалися функціонування державного апарату, а також діяльності окремих урядових установ С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля належали до категорії секретних, через що не вводилися до наукового обігу.

Тоді ж, на початку 30-х рр., найбільш поширеним стало положення про деструктивний характер південноросійської влади, про режим терору, насильства в Криму й Північній Таврії. Увага дослідників була зосереджена на вивченні діяльності РКП(б) у справі створення більшовицького підпілля, організації підіривних операцій, формування агентурної мережі, ведення агітаційної роботи в тилу ЗСПР [13]. Із класових позицій розглядалися питання допомоги союзників, виділялися групи держав – активних і пасивних пособників контрреволюції [14].

Таким чином, у перший період історіографічного процесу були зроблені перші кроки у вивченні державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр., правової основи діяльності органів місцевого самоврядування.

Початок другого періоду в історіографічному процесі теми дослідження пов'язаний із прогресуючим культом особи Й. Сталіна. Відповідні вимоги пред'являються й до досліджень державотворчих процесів у роки громадянської війни. Деякі аспекти, які стосувалися військово-авторитарних режимів у Криму в 1919 – 1920 рр. розглянув у своїй монографії О. Четиркін [15]. Головна її цінність – це досить багатий фактичний матеріал з питань реалізації економічних заходів антикомуністичних урядів на території, підконтрольній ЗСПР. Він досить вдало використовує матеріали “білої” преси, вводить до наукового обігу фактичний матеріал з архівних фондів.

Із другої половини 50-х рр. відбувається активізація дослідницької діяльності науковців у вивченні окремих складових політико-правових засад формування й діяльності ліберально-демократичного та військово-авторитарних режимів. Характерно, що в цей час автори, як правило, не тільки повертаються до тих напрямів досліджень, які були започатковані правознавцями та істориками 1920-х рр., а й розширюють коло проблем, аналізують як окремі законодавчі акти, так і комплекси законів, вивчаючи їх виникнення і функціонування на широкому соціально-економічному та політичному фоні.

Низку змістовних праць політичній історії Криму 1917 – 1920-х рр. присвятив П. Надинський, однак він оперував матеріалами, що стосувалися лише формування й реалізації політичних намірів антибільшовицьких режимів [16].

Варто згадати також праці, присвячені історії державного апарату на Півдні Росії, написані колективом науковців Сімферопольського державного педінституту під керівництвом проф. І. Чирви та монографії М. Супруненка і В. Баранченка [17]. Провідною темою цих праць є розкриття форм і методів діяльності комуністичних організацій з встановлення радянської влади в Криму, підпільна робота в умовах функціонування першого та другого Крайових урядів і правління генералів А. Денікіна й П. Врангеля. Проте в роботі ці монографії та статті використовувалися, оскільки вони мають достатньо широкий фактичний матеріал, який, з поправкою на тенденційність, має значення для авторського дослідження. У цей період уперше появилися виважені оцінки аграрного законодавства, соціальної політики урядів Півдня Росії, висновки про спадкоємність реформаторських традицій уряду П. Врангеля. Закон про землю розглядався, як продовження курсу П. Століпіна [18]. Дипломатичні зусилля Англії, Франції, США, спрямовані на стабілізацію становища ЗСПР в Криму, знайшли відображення в збірнику “Документи зовнішньої політики СРСР” [19].

З кінця 60-х рр. у радянській історіографії почали інтенсивніше використовуватися спогади білоемігрантів, зарубіжна періодика, раніше невідомі архівні матеріали [20].

У 70-х – 80-х рр. ХХ ст. появляється ще кілька цікавих і змістовних праць радянських дослідників, у яких показано окремі сторони державно-правового забезпечення діяльності антикомуністичних режимів у Криму. Мова йде про бібліографічний покажчик літератури “Крым за 50 лет Советской власти” та дослідження Н. Думової, в якому звернено увагу на слабкість ліберальної опозиції,

що відійшла від практичної діяльності в період правління генералів А. Денікіна та П. Врангеля [21].

Зусиллями Г. Йоффе та О. Іллерицької [22] було зроблено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльності урядів ЗСПР в Криму. У їхніх монографіях, присвячених правовій базі та змісту аграрної реформи, певну увагу приділено й інституційному забезпеченню її реалізації. Особливу цінність мають висновки авторів про кінцеву мету аграрної реформи: вона розглядається як варіант столипінської реформи, спрямований на збереження поміщицького землеволодіння й пошук опори на селі серед середняків.

С. Карпенко вказував на особливості аграрної політики, зумовлені завершальним періодом громадянської війни [23]. В. Зиміна розглядала практичні дії південно-російської влади як реанімацію дореволюційної Росії ретельно приховувану й офіційно замовчувану [24]. Теза про “бонапартистське” лавірування у вирішенні земельного питання належить В. Федюку, який активно займався проблемами антибільшовицьких урядів [25].

З усіх цих праць, які, звичайно, не могли не базуватися на засадах „войовничого матеріалізму”, найбільше використовувалася монографія П. Гарчева [26], яка є загальною дослідженням з історії Червоної гвардії. Її матеріал дав можливість вивчити історичні передумови створення збройних сил Кримської РСР.

Аналіз карального апарату царської Росії й Тимчасового уряду подається в колективній праці “Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.)”, перший параграф першого розділу якої написаний О. Ярмишем [27]. Треба зазначити, що висновки, яких дослідник дійшов із позицій початку 80-х рр., майже не застаріли в часі.

Поза сумнівом глибокі дослідницькі праці науковців цього періоду позбавлені широкої джерельної бази внаслідок того, що основні архівні матеріали урядів ЗСПР (накази, протоколи, директиви й доповідні записки) перебувають на зберіганні в Гуверському Інституті Війни, Революції і Миру (Стенфорд, США). Крім того, період існування цих урядів був дуже коротким. А більшість документів Крайового уряду С. Крима було втрачено. Внутрішня суперечність державотворчих процесів, що відбувалися в Криму з листопада 1918 р. по листопад 1920 р., творчий початок реформ – земельної, місцевого самоврядування, військово-судової, не були предметом спеціального дослідження у цей період.

90-і рр. ХХ ст. – це початок формування нової парадигми дослідження проблем вітчизняної історико-правової науки, коли було подолано ідеологічну та методологічну упередженість, коли настав час можливості введення в науковий обіг різноманітних джерел, прийшла доба методологічного плюралізму.

Історіографічні дослідження сучасних українських правознавців та істориків вважаємо за доцільне умовно поділити на дві частини. По-перше, це загальноісторичні та історико-правові праці, які містять концептуальні визначення національно-державної розбудови, зокрема автономії, в історичному аспекті; по-друге, це спеціальні праці, предметом дослідження яких є питання державної розбудови в Криму в 1917 – 1920 рр.

Аналізуючи перший масив, зазначимо, що чимало різноаспектних питань національно-державної розбудови в історичному аспекті, розвитку уявлень про

форми правління, державний устрій розкрито в дослідженнях з історії держави і права, історії політико-правових учень, зокрема, працях В. Бабкіна, В. Гончаренка, М. Кармазіної, І. Кресіної, І. Кураса, О. Мироненка, В. Панібудьласки [28].

У 1998 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В. Румянцев. У ній розглядаються альтернативні аспекти національно-демократичної і радянської державності в Україні 1917 – 1920 рр. [29].

Теоретичні питання державного устрою, зокрема пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету висвітлюються в працях В. Копейчикова, Л. Кривенка, В. Кульчицького, Г. Мурашина, С. Телешуна [30].

Серед монографічних досліджень окремих проблем удосконалення відносин між різними суб'єктами політичної влади, які безпосередньо пов'язані з формуванням основних засад державного устрою, треба відзначити праці українських юристів та політологів І. Бінька, С. Головащенко, В. Кременя, В. Кампо, М. Корнієнка, І. Кураса, Ю. Римаренка, В. Швецова [31].

У 2000 р. вийшов друком академічний курс історії держави і права України у 2-х томах за редакцією професора, академіка НАН України В. Тація, професора, академіка Академії правових наук України А. Рогожина, який із залученням нових джерел узагальнює сучасний досвід національного державотворення [32].

Цій проблематиці присвячена наукова праця О. Кордуна, К. Ващенко, Р. Павленка “Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні” [33]. У монографії аналізується низка проблем, які в умовах здійснення адміністративної реформи в Україні мають винятково актуальне значення. Це питання вдосконалення влади й державного апарату, особливостей політичних трансформацій та адміністративної реформи, способи належної організації виконавчої влади. Ця праця цінна не стільки своїм науковим рівнем, скільки систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною “прив'язкою” висвітлення практики реформування виконавчої влади в нашій державі та практичними рекомендаціями щодо шляхів подолання проблем у реалізації державної влади. Зрозуміло, не всі із зазначених проблем висвітлюються в монографії однаковою мірою. З окремих позицій, висловлених авторами, хотілося б дискутувати. На жаль, автори обминули таку важливу проблему, як відносини між Кабінетом Міністрів України й Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

Теоретичні питання державного устрою України, зокрема виявлення загальних закономірностей, тенденцій, особливостей реформування і модернізації державного ладу та державного устрою України в умовах незалежності розглянуто в докторській дисертації С. Телешуна [34].

Проте комплексних досліджень проблематики державного устрою України обмаль. Останнім часом науковці зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її, розглядали більше атрибутику держави, а не її внутрішню організацію. Основна увага приділялася питанням інституційного характеру адміністративно-територіального устрою в його нормативно-правових та управлінських функціях. Здебільшого поза увагою дослідників залишалися

проблеми правової суб'єктності центру й регіонів, а також Автономної Республіки Крим, механізму застосування норм законодавства держави щодо автономії.

Характеризуючи другий масив історіографії проблеми, визначений автором, треба зазначити, що в новітній українській історіографії висвітлення державних утворень в Криму зосередилося в межах регіональної тематики досліджень історико-правових проблем [35].

Великий фактичний матеріал уведено до наукового обігу відомим українським правознавцем О. Копиленком [36]. У його монографіях, присвячених вивченню історичної традиції кримського “державотворення”, аналізується еволюція правового статусу Автономної Республіки Крим, розкривається правова природа автономії.

У монографії О. Тимощука “Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.)” [37] на підставі великої кількості архівного матеріалу з позицій сучасності проаналізовано правоохоронний апарат в Україні в 1918 р., у тому числі на території Таврійської губернії. Окрема стаття цього автора присвячена також історії українсько-кримської митної війни 1918 р. [38].

Серед інших дослідників, які порушували проблеми, пов'язані з нашим предметом дослідження, є праці Ю. Дубка, І. Іванця, Ю. Лаптева, К. Линьова, А. Мальгіна, В. Сергійчука, Є. Смирнової, В. Шарапи [39].

У 2003 р. була захищена кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. Редькіною на тему “Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження”. Предмет її дослідження – державні та правові інститути Першого кримського крайового уряду, безпосередньо межує із нашою темою і має відношення до проблем передачі влади уряду С. Крима від кабінету С. Сулькевича.

Крім цих наукових праць, що містять у собі оцінні характеристики нашого об'єкта дослідження, використовувались і такі, що допомогли висвітлити окремі його елементи. Так, у квітні 2004 р. вийшла друком монографія О. Тимощука і П. Тарана, присвячена проблемам генезису автономістських ідей, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці кінця XVIII – початку XX ст. [40]. Проблеми місця Кримського півострова в геополітичних планах різних держав присвячено статті М. Куценка і В. Колупаєва [41]. У них авторські точки зору збігаються щодо визначення Криму як перехрестя геополітичних інтересів сусідніх країн. Проте якщо перший дотримується погляду належності Криму до української державності, то другий висловлює думки стосовно переважання російської орієнтації півострова. Загалом зовнішньополітичний напрям діяльності Кримського крайового уряду на сьогодні вивчався поки що найінтенсивніше. На цю тему маємо декілька монографій і статей сучасних авторів [42].

Низка творів сучасних правознавців та істориків, використаних у ході роботи над статтею, стосується поглядів на державний лад Криму різних політичних сил, що брали участь у створенні Крайового уряду в 1918 р. [43].

У монографії А. Родіонова і кандидатській дисертації С. Бородіна містяться елементи аналізу внутрішньої політики Кабінету С. Крима, зокрема у фінансовій та аграрній сферах [44].

Більш послідовним у методологічних підходах щодо дослідження проблеми є розвиток зарубіжної історіографії. Зарубіжні дослідження окремих питань організації та правових основ діяльності антибільшовицьких урядів Півдня Росії варто поділити на дві групи: публікації російського зарубіжжя і власне зарубіжна історіографія.

На думку автора, однією із позитивних якостей історіографії російського зарубіжжя є персоніфікований підхід до висвітлення державотворчої діяльності урядів С. Крима, А. Денікіна та П. Врангеля в 1918 – 1920 рр.

Праці військових, політичних та громадських діячів різняться за ступенем достовірності, партійної належності і здатності авторів до узагальнень наукового характеру.

Для з'ясування правової сторони перетворень, на здійснення яких було спрямовано зусилля другого Крайового уряду, важливе значення має книга Д. Пасманіка “Революционные годы в Крыму” [45].

Військово-політична діяльність А. Денікіна та його уряду була досліджена професійними істориками-емігрантами в загальному контексті громадянської війни й Білого руху [46].

У межах апологетичного напрямку перебуває праця М. Маргулієса [47], у якій було здійснено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльності уряду П. Врангеля.

Складена в 1938 р. С. Постниковим “Библиография русской революции и гражданской войны (1917 – 1921)” (Прага) за матеріалами Російського Зарубіжного Архіву являє собою відносно повне зібрання матеріалів, досліджень, періодики довоєнного періоду, де зібрані роботи радянських науковців, спогади лідерів Білого руху, публікації документів Військово-Судового відомства, Управління землеробства і землеустрою ЗСПР.

Найбільш близькою до нашої теми дослідження є монографія російського історика-емігранта М. Росса [48]. Автор досить детально аналізує офіційні документи уряду П. Врангеля, його основні напрями діяльності: управління й самоврядування, підготовка й запровадження земельної реформи, організація судової влади тощо. На їх основі він намагається створити враження про цей політичний режим, як про зародок ідеальної держави. Це, принаймні, викликає певні сумніви, оскільки наше дослідження багато в чому спростовує це твердження.

Зарубіжна історіографія в основному представлена роботами англійських та американських істориків [49], серед яких спеціально займався питаннями внутрішньої політики урядів Півдня Росії Д. Тредголд [50]. У своїй монографії “Ідеологія Білого руху – врангелівська ліва політика правими руками” він наполегливо проводить думку, що ця політика могла привести до успіху, якби вона проводилася відразу й послідовно. При цьому автор повторює аргументи, які фігурують в історіографії російського зарубіжжя.

Професор історії Каліфорнійського університету П. Кенез стверджував, що П. Врангель “не зміг ліквідувати беззаконня стосовно селян”, земельна реформа була приречена на невдачу, тому що селянство до середини 1920 р. зробило вибір на користь Радянської Росії [51].

Таким чином, проведенний аналіз стану наукової розробки проблем діяльності державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр. свідчить, що вони спеціально не досліджувались. Така спроба робиться вперше.

Література:

1. Все на борьбу с Деникиным! (Письмо ЦК РКП (большевиков) к организациям партии). Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 39. – М.: Политиздат, 1974. – 623 с.
2. Речь на беспартийной конференции рабочих и красноармейцев Пресненского района 24 января 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 40. – М.: Политиздат, 1963. – 506 с.
3. Речь на совещании председателей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 41. – М.: Политиздат, 1963. – 693 с.
4. Голоконников Г. Французская буржуазия и Иуда Врангель. – М., 1920. – 112 с.; Гусев С. И. Уроки Гражданской войны. – М., 1921. – 70 с.; Триандафилов В. К. Краткий стратегический очерк наступательных операций Южного фронта. Записки ВНО. Книга первая. – М., 1921. – 106 с.; Каменев С. С. Очередные военные задачи. Лекции, статьи 1919–1920. – Смоленск, 1921. – 140 с.; Свечников М. С. Борьба Красной Армии на Северном Кавказе. – М., Л., 1926. – 224 с.; Каменев Л. Ллойд Джордж. Врангель и Пилсудский. – М., 1929. – 204 с.; Миrowsкий П. Врангелещина. – Харьков, 1929. – 186 с.; Кандидов Б. Церковь и Врангель. – Харьков, 1931. – 173 с.; Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. – Симферополь, 1940. – 119 с.; Ленин, Сталин, Фрунзе, Ворошилов о разгроме Врангеля. – Симферополь, 1940. – 89 с.
5. Гравицкий Ю. Белый Крым // Военная мысль и революция. – 1923. Кн. IV. – С. 24-33; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 1. (1917-1918 гг.). – 272 с.; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.; Тухачевский М. Стратегия национальная и классовая // Военный журнал Сибири. Омск. – 1920. №2. – С. 18-26; Фрунзе М. В. Избранные произведения. – М., 1950. – 581 с.
6. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.
7. Кин Д. Деникинщина. – М., Л., 1927. – 276 с.
8. Хвойнов П. Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г. // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 219-231; Болдырь А. В. В Крыму во времена ген. Слащева и Врангеля, 1920 г. // Былое. – 1925. – № 2. – С. 195-229; Оболенский В. Крым при Врангеле. – М., Л., 1927; Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – №1. – С. 51-96; Немирович-Данченко Г. В. В Крыму при Врангеле: факты и итоги. – Берлин, 1922. – 116 с.; Бутецкий А. Борьба за Крым и разгром Врангеля. – М., Л., 1928. – 174 с.
9. Аграрная политика Врангеля / Изд. А. И. Гуковского // Красный архив. 1928. Т. 26. – С. 51-96; Гуковский А. К истории аграрной политика русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) // На аграрном фронте. – 1927. – № 6. – С. 72-86; Врангелещина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 39. – С. 3-46; Врангелещина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 40. – С. 3-40; Пионтковский С. Гражданская война в России 1918-1921 гг. Хрестоматия. – М., 1925. – 708 с.
10. Шафир Я. Экономическая политика белых // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 99-124; Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917-1920 гг.). – Симферополь, 1927. – 281 с.; Штейнбах Е. М. Профессиональное движение в Крыму. – Симферополь, 1927. – 124 с.
11. Альф И. (Сеймович И.). Антанта и Врангель // Антанта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – С. 45-56; Будкевич С. Врангель и Польша // Разгром Врангеля. – М., 1930. – С. 24-31; Слащов Я. Лозунги русского патриотизма на службе Франции. Период Деникина. Период Врангеля // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. – М., 1926. – С. 575-577; Ковалев Н. Южная контрреволюция – Врангель. – Курск, 1925. – 254 с.; Танин М. 10 лет внешней политики СССР. 1917-1927. – М., Л., 1927. – 275 с.; Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. – М., 1923. – 184 с.

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 РР.:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

12. Анганта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – 417 с.; Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. Сб. ст. – М., 1926. – 176 с.; К десятилетию интервенции. Сб. ст. – М., 1929. – 185 с.; Разгром Врангеля. – 1920. Сб. ст. / Под ред. А. К. Гуковского. – М., 1930. – 172 с.
13. Голубев А. Гражданская война. 1918-1920. – М., 1932. – 353 с.; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. – М., 1931. – 156 с.; Мокроусов А. В. В горах Крыма. Записки о краснопартизанском движении во врангелевском тылу. – Симферополь, 1940. – 129 с.; Прохоров В. В плену у Врангеля // Боевые дни. – М., 1929. – С. 88-107.
14. Березкин А. США – активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918 – 1920 гг.). – М., 1952. – 211 с.; Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – М., 1954. – 232 с.; Какурин Н. Краткий стратегический очерк гражданской войны. – М., Л., 1926. – 186 с.
15. Четыркин А. Развал и разложение армии Деникина // Исторические записки – М., 1941. – №12. – С. 3-36.
16. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны. (1917-1920 гг.) – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.
17. Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. – Симферополь: Крымиздат, 1957. Т. 2. – 295 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920 гг.) – М., 1966. – 312 с.; Баранченко В. Е. Гавен. – М., 1967. – 168 с.
18. История гражданской войны в СССР: в 5 т. – М., 1931-1966. Т. 5. – 246 с.
19. Документы внешней политики СССР. – М., 1958. Т. 2. – 512 с.
20. Алексашенко А. П. Крах Деникинщины. – М., 1966. – 230 с.; Спириин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917 – 1920 гг.). – М., 1968. – 315 с.
21. Крым за 50 лет советской власти. Библиографический указатель литературы. – Симферополь, 1970. – 104 с.; Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) – М., 1982. – 416 с.
22. Иоффе Г. З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – 320 с.; Иллерицкая Е. В. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М., 1981. – 166 с.
23. Карпенко С. В. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 23 с.; Карпенко С. В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – 97 с.
24. Зимина В. Д. Белое движение в годы гражданской войны. – Волгоград, 1995. – 75 с.
25. Федюк В. П. Деникинская диктатура и ее крах. – Ярославль, 1990. – 65 с.
26. Гарчев П. І. Червона гвардія України у жовтневій революції. – Х., 1969. – 312 с.
27. Рогожин А. И. Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.). – Х., 1981. – 286 с.
28. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – 220 с.; Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренко. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці /кінець ХІХ – початок ХХ століття// Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський держ. торговельно-економ. університет. – К., 1998. – 350 с.; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.; Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність: статті, виступи інтерв'ю 90-х років / інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 656 с.; Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 250 с.; Панібудьласка В. Ф. Торжество ленінської національної політики КППС і розквіт Радянської України. – К.: Політвидав України, 1981. – 56 с.
29. Румянцев В. О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно-демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – Х., 1998. – 34 с.

30. Копейчиков В. В. Механізм радянської держави. – К., 1968. – 180 с.; Кривенко Л. Т. Державне управління: теорія і практика. – К., 1998. – 265 с.; Кульчицький В. С. та інші. Історія держави і права України: навч. посібник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 294 с.; Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. – 145 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997. – 170 с.; Мурашин Г. О. Конституція України: деякі аспекти її реалізації. – К., 1997. – 189 с.; Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ... д-ра політичних наук. – К., 2000. – 34 с.
31. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. інститут стратегічних досліджень, Міжнародна акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 90 с.; Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні: НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 32 с.; Корнієнко М. І. Вибірче законодавство для органів місцевого самоврядування // Політологічний вісник. Вип. 1. – К., 1993. – 168 с.; Курас І. Ф. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.; Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.; Швецов В. С. Государственный суверенитет: (Вопр. теорії). – М.: Наука, 1979. – 300 с.
32. Історія держави і права України: Підручник. / За ред. Тація В. Я., Рогожина А. Й. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.
33. Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. / За ред. Кордуна О. О. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.
34. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. – К., 2000. – 349 с.
35. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – 352 с.; Калашникова Е. В. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. // Революция и гражданская война 1917 – 1920 гг. Новое осмысление. Материалы научной конференции. Ялта 10-18 ноября 1995 г. – Симферополь, 1995 г. – С. 51-54.
36. Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К.: Таксон, 2002. – 432 с.; Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К.: Таксон, 2002. – 342 с.; Копиленко О. З історії законодавства про громадянство України. – К., 2001. – 72 с.
37. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 459 с.
38. Тимошук О. В. Німецька таємна дипломатія. // Вісник УніВС, 1999. №7. – С. 133-144.
39. Дубко Ю. В. Советская Республика Тавриды. Авантюра большевизского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208 с.; Іванець І. Кримський вектор політики гетьманату Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – К., 1998. – С. 238-239; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 304 с.; Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – 1998. – С. 42-53; Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы. // Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля; Линева К. К., Шарапа В. Ф. Крымское краевое правительство С. Сулькевича. // МАИЭТ, 1996. Т. 5. – С. 226-234; Мальгин А. Внешняя политика Крымского краевого правительства генерала Сулькевича. – Крымский архив. – 1994. – №1. С. 56-66; Мальгин А. «Ненужная борьба между двумя частями России». (К истории украинско-крымских отношений в 1918 г.). – Крымский архив. – 1994. – №2. С. 64-68; Смирнова С. В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків, 2002 р. – 20 с.
40. Тимошук О. В., Таран П. Є. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 РР.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

41. Куценко Н. Судьба Крыма как геополитическая и цивилизованная проблема. // Вісник УніВС. – 1999. – №7. – С. 82-84; Колупаев В. Крым и геополитика. // Мат. респ. научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 43-46.
42. Брошев В. Осень восемнадцатого. Краткий очерк истории переговоров между делегациями Крымского краевого правительства и правительства Украинской державы по вопросу о соединении Крыма с Украиной. // Крымские известия. – 1994. – 5 июля; Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.; Бондаренко Д. Я., Крестовская Н. Н. Украина и Крым в стратегических планах воюющих сторон. // Вісник УніВС. – 1999. – Вип. 2. – С. 6-10.
43. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны. // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С. 26-33; Громов С. Е. Украинские политические партии и организации в Крыму в период гражданской войны (1918 – 1920 гг.). // Приложение к «Вестнику Университета внутренних дел». – 1997. – №2. – С. 87-93; Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993. – 42 с.; Королев В. И. Крым в трех российских революциях. // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 35-36.
44. Родионов А. М. От драхмы до рубля. // Краткий очерк денежного обращения в Крыму. – Симферополь, 1999. – 65 с.; Бородин С. В. Аграрні відносини у Криму (1918-1926 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2000 р. – 18 с.
45. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926. – 126 с.
46. Краснов П. Н. Всевилюе войско Донское / Белое Дело. Дон и Добровольческая армия – М., 1991. – С. 3-204; Денисов С. В. Гражданская война на Юге России 1918 – 1920 гг. (в 7 книгах). Кн. 1 – Константинополь, 1921. – 126 с.; Скобцов Д. Драмы Кубани // Голос минувшего на чужой стороне – Париж, 1926 – №1 – С. 233-263.
47. Маргулис М. С. Год интервенции. – Берлин, 1923. Кн. III. – 319 с.
48. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 376 с.
49. Brinkley G. Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917 – 1921: A study in Politics and Diplomacy of the Russia Civil War. Notre Dame, 1966. – P. 446; Lockett R. The White Generals: An Account of the White Movement and the Russian Civil War. London; New York, 1971. – P. 413; Pipes R. Struve. Liberal on the Right, 1905-1944. London, 1980. – P. 526.
50. Treadgold D. W. The Ideology of the White Movement: Wrangel's "Leftist Policy from Rightist Hands" // Russian Thought and Politics. Harvard Slavic Studies. Vol. IV. 1957. – P. 481-497.
51. Kenez P. Civil War in South Russia 1919-1920: The Defeat of the Whites. Berkley, 1977. – P. 378; Кенез П. Идеология белого движения // Гражданская война в России: перекресток мнений. М., 1994. – С. 94-105.

Пост упила в редакцію: 04.09.2006 г.